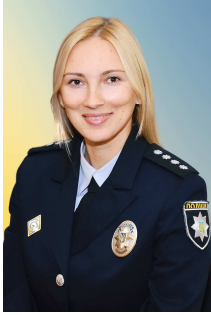

УДК 343.41

Марина Василівна ФОМЕНКО,
кандидат юридичних наук
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ЗНАЧЕННЯ МОТИВУ: АНАЛІЗ НАУКОВОЇ ДУМКИ

Постановка проблеми. У доктрині кримінального права узвичаєно відносити мотив кримінального правопорушення до факультативних ознак суб'єктивної сторони. Це пояснюється тим, що законодавець не завжди включає мотив до конструктивних ознак складу кримінального правопорушення, які підлягають обов'язковому встановленню. Водночас переважна більшість науковців схильна вважати, що безмотивних кримінальних правопорушень не існує і відсутність вказівки на мотив кримінально протиправного діяння не звільняє досудові органи від обов'язку його встановлення. Дійсно, мотивація будь-якої поведінки (не обов'язково кримінально караної) завжди присутня. Дослідження цього феномена належить до предмета кримінологічної науки, в межах якої розглядається поняття мотивації злочинної поведінки, її видів, значення і є обов'язковою темою для засвоєння під час навчального процесу. Ця категорія має міждисциплінарний характер, а тому привертає увагу всіх учених, які займаються дослідженням особистості. У зв'язку з відсутністю фіксації мотиву кримінального правопорушення на законодавчому рівні його тлумачення здійснюється на підставі психологічного поняття цієї категорії. Це зумовило появу серед фахівців із кримінального права безлічі дискусій та неоднакового бачення природи мотиву, що зумовило актуальність дослідження порушеного питання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню визначення мотивації та мотиву злочинної поведінки присвячено праці видатних учених з кримінального права, кримінології та юридичної психології Ю. М. Антоняна, А. Ф. Зелінського, В. В. Лунеева, Д. П. Котова, П. С. Дагеля, В. М. Кудрявцева, Н. Ф. Кузнецової та ін.

Серед представників зарубіжної науки проблемам мотиву поведінки в межах теоретичної та експериментальної психології приділялася увага у працях С. Л. Рубінштейна та Х. Хекхаузена. Значним внеском у подальше формування теорій мотивації стала робота американського психолога Абрахама Маслоу під назвою «Мотивація та особистість».

Фрагментарними дослідженнями природи мотиву та мотивації

особистості займалися сучасні вітчизняні науковці Ю. В Орлов, А. В. Воронцов та ін.

Мета статті – аналіз наукової думки у розумінні природи і кримінально-правового значення мотиву та формування на підставі цього власного бачення досліджуваної категорії.

Виклад основного матеріалу. На рівні закону мотив кримінального правопорушення має відповідне юридичне значення. У більшості випадків він є обставиною, що обтяжує кримінальну відповідальність (пункти 6, 7, 14 ч. 2 ст. 115 КК, ч. ч. 2 ст. ст. 121, 122, 126, 129, 258-5, ч. 3 ст. 297 КК), в решті виступає конструктивною (обов'язковою ознакою альтернативного діяння основного складу кримінального правопорушення) ознакою основного складу кримінального правопорушення (ст. ст. 148, 172, 296, 299 та ін.), або обов'язковість його встановлення логічно впливає із змісту диспозиції статті (наприклад, ст. ст. 161, ст. 258 КК у випадках корисливих кримінальних правопорушень проти власності, у сфері службової діяльності тощо)¹. Такі мотиви мають юридичне значення для кваліфікації кримінально протиправного діяння і впливають на ступінь суспільної небезпечності кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила, інші набувають правового сенсу під час подальшої реалізації кримінального закону (призначення покарання, звільнення від кримінальної відповідальності та покарання і його відбування, інших заходів кримінально-правового характеру тощо). Відповідно до пункту 2 ч. 1 ст. 91 КПК України до обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, належать винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення. Відсутність в обвинувальному акті посилання на мотив і мету вчинення кримінального правопорушення призведе до труднощів юридичної кваліфікації цього діяння й відмежування від схожих складів правопорушень.

Поряд із доказуванням вини особи також підлягають доказуванню мотив і мета вчинення кримінального правопорушення, які хоч і мають факультативне значення для кваліфікації, але обов'язково враховуються під час визначення суспільної небезпечності вчиненого, особи злочинця та під час призначення судом покарання. На ступінь вини особи впливають мета, мотив, місце і час вчинення злочину, життєвий досвід, вік тощо. Тому знання ступеня вини кожної конкретної особи є необхідним для індивідуалізації покарання – про це йдеться у науково-практичному коментарі до КПК України². Водночас у науковому колі відсутня єдність у поглядах на природу мотиву, що не в останню чергу зумовлено певними невідповідностями норм матеріального і процесуального права, через що мотив з урахуванням вимог диспозиції статті КК під час кваліфікації діяння не завжди входить у предмет доказування; простежується зміщення

¹ Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 року № 2341-III. URL: <http://zakon0.gada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 23.02.2021).

² Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П., Бурдоль та ін. ; за заг. ред. В. Я Тація. Харків : Право, 2013.

акценту з мотиву на мету кримінального правопорушення. Іноді можна зустріти такі твердження, що мотивом охоплюються різні реальності, які не співвідносяться між собою.

У більшості навчальних та наукових видань для опису мотиву кримінально караного діяння використовується усталене визначення, яке кочує із підручника в підручник і відображає психологічний зміст: внутрішнє спонукання до дії. Безумовно, як і вина, мотив має психологічну природу. Але це зовсім не звільняє нас від обов'язку дослідження мотиву в межах кримінального права. Проведений нами аналіз юридичної та психологічної літератури свідчить про наявність декількох напрямів у визначенні сутності «мотиву», які ми пропонуємо розглянути.

Перший напрям. Мотив – це усвідомлена потреба, спонукання, задоволення. Така думка простежується у працях як фахівців-психологів, так і вчених у галузі кримінального права: С. Л. Рубінштейна, Д. П. Котова, А. І. Рарога, О. М. Леонтьєва та ін. На їхню думку, в підґрунті зародження мотиву лежить та чи інша потреба, яка вимагає задоволення. Інакше кажучи, виникнення мотиву спочатку обумовлюється появою потреби, яка породжує спонукання до тієї чи іншої дії. Так, за А. І. Рарогом, «Мотив злочину – це обумовлене відповідними потребами усвідомлене спонукання, яке стимулює суб'єкта до вчинення злочину і проявляється у ньому»¹. Аналогічної думки дотримується Д. П. Котов, визначаючи мотив кримінального правопорушення як «породжене системою потреб усвідомлене і оцінене спонукання»². На думку К. Обуховського, якщо людина не сформулювала мотив, схвалений нею, це означає, що вона не мала мотиву дії, а отже, дія її була немотивованою, неусвідомленою.

Критика такого підходу призвела до появи нового бачення мотиву, за якого він може мати не лише усвідомлений, але і неусвідомлений характер. Продовжуючи цю тематику, В. Д. Гольдинер вбачає мотив кримінально протиправної поведінки лише у неусвідомленому потязі чи прагненні. Визнаючи мотивом задоволення, особа вчиняє дії заради самих дій, отримуючи задоволення, через яке людина не прагне до якоїсь «предметованої» мети. У цьому разі задоволення – це емоційний стан, який виникає внаслідок реалізації відповідної потреби, а тому не може визнаватися мотивом, оскільки наслідок у вигляді задоволення не може бути причиною самого себе.

Другий напрям характеризується зіставленням мотиву з емоційним станом особи. Приблизниками такого напрямку вважаються Б. В. Харазишвілі, Я. М. Брайнін, В. С. Чубинський тощо. Так, Б. В. Харазишвілі, досліджуючи природу мотиву, визначає його як «емоційний стан особи, який виражається у прояві волі, пов'язаної з розумінням необхідності цієї поведінки і бажанням її здійснення»³. З погляду психології, емоції – дійсно важливий компонент будь-якої психічної діяльності людини, однак вони не є самостійними стимулами і не вичерпують усієї внутрішньої сторони діяння.

¹ Рарог А. И. Проблемы субъективной стороны преступления. М., 1991. С. 40.

² Котов Д. П. Мотивы преступлений и их доказывание. Воронеж, 1975. С. 11.

³ Харазишвили Б. В. Вопросы мотива поведения преступника в советском праве. Тбилиси, 1963. С. 27.

Як видається, доцільно підтримати О. І. Рарога, який стверджує, що емоції не є самостійним елементом психічного ставлення особи до суспільно небезпечного діяння, а означають психічні переживання, які можуть зазнаватися до, під час та після вчинення злочину¹. Слід, отже, визнати, що емоції (емоційні стани) змістовно не визначають психічного ставлення до чогось, хоча, безумовно, впливають на його перебіг, реалізацію складових вини, таких її особистісних детермінант, як інтелект та воля. Тому, визнаючи юридичне значення емоцій (емоційних станів) у певних складах злочинів, їх варто, на нашу думку, розглядати як складові вини, а не окрему, хай і факультативну, ознаку суб'єктивної сторони складу злочину. Ця ж думка опосередковано підтверджується і відомим широкому загалу вченням про структуру особистості (за К. Платоновим), згідно з яким воля, емоції та інтелект становлять єдину, цілісну особистісну підструктуру, яка інтегративно впливає на розгортання психофізичної активності індивідуума.

Слідуючи наміченій логіці міркувань, не можна ототожнювати мотив і з почуттями, оскільки останні являють собою одну з форм переживань людиною свого ставлення до предметів і явищ дійсності. Почуття, на відміну від мотивів, не спонукають самі по собі до дій, а є відповідною формою існування останньої. Мотиви спонукають до дії лише в тому разі, коли стають предметом стійких почуттів. Уявляється також помилкою ототожнювати мотив зі стимулом до відповідної поведінки, із зовнішнім впливом на поведінку особи. Як убачається, зовнішньої мотивації не існує, стимули можуть лише сприяти змінам мотивації, обумовлювати динаміку психічних станів людини, виступати причиною заміни одного психічного стану людини іншим, однак самими мотивами бути не можуть.

Представники третього напряму вирізняються радикально протилежними поглядами у розумінні сутності досліджуваної факультативної ознаки суб'єктивної сторони діяння. Так, Х. Хекхаузен заперечує наявність будь-яких мотивів у поведінці людини². На думку цього автора, мотив і мотивація в дійсності є недоступними для безпосереднього пізнання. У цьому сенсі їх не можна подавати як реальні факти дійсності, оскільки вони є умовними (гіпотетичними) конструктами нашого мислення. Мотив відіграє роль пояснювального поняття між вихідними умовами та подальшими діями. У результаті цього виникає ситуація, коли «сучасні поняття про мотив діяльності описують не одну, а декілька реальностей, що не збігаються одна з одною»³. У сучасній вітчизняній теорії кримінального права досить цікавою видається позиція Ю. В. Орлова⁴. Учений, не заперечуючи існування в науковій сфері категорії «мотив», кримінально-правове значення надає лише меті, чим, на нашу думку, зміщує

¹ Рарог А. И. Квалификация преступлений по субъективным признакам. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. С. 61.

² Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. М., 1986. Т. 1. С. 90.

³ Иванников В. А. Психологические механизмы волевой регуляции. М., 1998. С. 65.

⁴ Орлов Ю. В. Мотив как ознака субъективной стороны складу злочину: сутність та питання доцільності законодавчого закріплення. *Право і безпека*. 2011. № 4 (41). С. 116–120.

акцент з мотиву на мету кримінального правопорушення. Такий підхід автор пояснює труднощами у правозастосовній діяльності, пов'язаними із доказуванням окремих видів мотивів кримінально протиправних діянь. Із цього приводу хотілося б зазначити, що ілюзія відсутності істотної різниці між цими поняттями, спричинена схожістю їх спонукальної функції, інколи приймається за збіг їх змісту.

У науково-правовій літературі також можна зустріти асоціювання мотиву з інтересами, прагненнями, потягами, бажаннями тощо. На нашу думку, останні визначають етапи становлення та розвитку мотиваційної поведінки, а не вид мотиву.

Аналіз інших сучасних наукових поглядів не виявив принципової різниці у визначенні змісту категорії «мотив» кримінального правопорушення, а тому не потребує окремої уваги.

Отже, серед науковців, зокрема представників кримінального права і кримінології, немає єдності у визначенні того, що слід розуміти під мотивом кримінально протиправного діяння.

Аксіомою кримінального права наразі є усталене положення про те, що мотив – це факультативна ознака суб'єктивної сторони діяння. Визнаючи факультативність мотиву, автори обґрунтовують свою думку тим, що в більшості кримінально-правових норм чинного КК немає вказівки на мотив, у зв'язку з чим значення для кваліфікації він не має. У цьому разі запозичення психологічних знань у боротьбі зі злочинністю є нагальною соціальною потребою. Перш за все, мотив – категорія психологічна. Ще видатний дореволюційний криміналіст М. П. Чубинський наголошував на використанні поняття мотиву правомірної поведінки як мотиву поведінки протиправної¹. Через це немає необхідності розробляти принципово відмінне поняття мотиву у науці кримінального права. У протилежному разі, як відмічав Б. В. Харазишвілі, понять мотиву «може бути стільки, скільки галузей права»². Разом із цим це не звільняє нас від необхідності дати кримінально-правову оцінку мотиву. Не дивлячись на те, що мотиви злочину впливають із мотивів правомірної поведінки, являючи собою форму трансформації мотиву законслухняної поведінки в мотив злочинної, вбачається, що, потрапляючи під юрисдикцію кримінального права, вони набувають дещо іншого значення, обумовленого особливою роллю мотиву у встановленні наявності складу кримінального правопорушення і процесі кваліфікації вчиненого діяння. Без сумніву, ті закономірності мотиваційної сфери людини, які покладено психологією у підґрунтя визначення мотиву правомірної поведінки, доцільно використовувати під час визначення мотиву кримінально караного діяння. При цьому дослідження мотиву діяльності особистості в кримінальному праві слід спрямувати на виявлення того аспекту його прояву, який обумовив вчинення кримінального правопорушення.

¹ Чубинский М. П. Мотив преступной деятельности и его значение в уголовном праве. Ярославль, 1909. С. 23.

² Харазишвили Б. В. Вопросы мотива поведения преступника в советском праве. Тбилиси, 1963. С. 27.

Ураховуючи викладене, мотив, з погляду кримінальної науки, слід розуміти як юридично значущу ознаку суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, зміст якої становлять спонукання особи до досягнення певного результату (мети), обумовлені потребами, які викликають у неї рішучість вчинити протиправне діяння.

Потреба характеризується єдністю об'єктивного і суб'єктивного. Це пояснюється тим, що хоча потреба – це внутрішній стан особистості, її завжди спрямовано на зовнішні об'єкти. При цьому потреба виступає першопричиною діяння людини тільки у разі її усвідомлення: лише зрозумівши, що їй потрібно, особа проявляє активність. Визначивши об'єкт потреби, суб'єкт формує загальну мету своїх дій, яка в подальшому в процесі мотивації буде конкретизована.

На наш погляд, саме таке визначення найбільш повно відображає всі змістовні аспекти мотиву кримінально протиправної поведінки, що сприяє правильній кваліфікації вчиненого і призначенню справедливого покарання. На рівні закону відбувається поділ мотивів на юридично значимі для кваліфікації діяння та інші, які набувають правового сенсу під час подальшої реалізації кримінального закону (під час призначення покарання, звільнення від кримінальної відповідальності та покарання, застосування інших заходів кримінально-правового характеру тощо). Це і визначає головне значення мотиву. Звідси відображається кримінально-правове значення мотиву як ознаки суб'єктивної сторони кримінального правопорушення, що проявляється в такому: мотив утворює основний, кваліфікований і привілейований склади правопорушень, пом'якшуючі й обтяжуючі покарання обставини, надає можливість диференціювати і індивідуалізувати покарання.

Отже, мотив кримінального правопорушення повинен відображати такі основні ознаки: 1) мати вольовий та усвідомлений характер; 2) у підґрунті мотиву перебувають потреби людини, домінуючими з яких є фізіологічні (природні); 3) мотив має суб'єктивно-об'єктивний характер, оскільки перебуває в постійному розвитку, зміні та перетворенні.

Висновки. Хоча мотив кримінального правопорушення законодавець не завжди включає до ознак його складу, він є предметом доказування, і його треба встановлювати у кожній кримінальній справі, оскільки мотивація будь-якої поведінки завжди присутня. У судово-слідчій діяльності роль мотиву кримінального правопорушення іноді недооцінюється. Відсутня єдність у поглядах щодо розуміння цієї категорії і в колах як наук кримінально-правового циклу, так і в інших галузях права.

Слід зазначити, що в теорії кримінального права мотив виконує декілька функцій: виступає у ролі ознак, які надають діянню кримінально-правовий характер (наприклад, корислива або інша особиста зацікавленість є необхідною ознакою зловживання владою або службовим становищем), надає можливість розмежувати суміжні складі кримінальних правопорушень, у низці статей передбачається законодавцем як кваліфікуюча ознака (наявність хуліганського або корисливого мотиву трансформує просте вбивство у кваліфіковане), дає змогу забезпечити

індивідуалізацію покарання на стадії його призначення (виступає в ролі обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, враховується правозастосовувачем під час визначення конкретної міри кримінально-правового заходу). Юридичний аспект мотиву наповнює суб'єктивну сторону складу кримінально протиправного діяння, впливає на кваліфікацію діяння, призначення і виконання покарання.

Стаття надійшла до редакції 23. 02.2021

Марина Васильевна ФОМЕНКО,

кандидат юридических наук

(Харьковский национальный университет внутренних дел)

УГОЛОВНО-ПРАВОВОЕ ЗНАЧЕНИЕ МОТИВА: АНАЛИЗ НАУЧНОЙ МЫСЛИ

Анализ научной мысли относительно понимания природы мотива уголовного правонарушения позволяет прийти к выводу, что в уголовно-правовой доктрине отсутствует единое видение этой категории. Представителями разных исследуемых направлений под мотивом уголовно противоправного деяния предлагается понимать осознанные или неосознанные потребности, эмоциональное состояние, побуждения или удовольствия. На основании существующих точек зрения изучено уголовно-правовое значение мотива и выделены его основные функции.

Ключевые слова: мотив, потребности, побуждения, факультативный признак субъективной стороны.

Maryna V. FOMENKO

PhD in Law

(Kharkiv National University of Internal Affairs)

CRIMINAL AND LEGAL SIGNIFICANCE OF THE MOTIVE: ANALYSIS OF SCIENTIFIC IDEA

Analysis of scientific idea on understanding the nature of the motive for criminal offence allows us to conclude that there is no unified vision of this category. The author of the article analyzed approaches of the representatives of different scientific directions regarding the motive for criminal offence as conscious or unconscious needs, emotional state, incitements, gratifications. Based on the existing scientific idea the author of the article studies criminal and legal significance of the motive and outlines its main functions.

Key words: motive, needs, incitements, facultative feature of the subjective aspect.